

(tj. eneolitika) (38-40), „Brončanoga doba“ (42-52), sve do „Željeznoga doba“ (53-67) i završnoga „Zaključka“ (68-69). Svako je od ovih doba smješteno u vrijeme, za svako su navedene glavne karakteristike od općenitih uvjeta za život onodobnih ljudi i osnovnih tehnoloških napredaka, preko njihovih nastambi, oružja i oruđa, prehrane, odjeće, svakodnevnih predmeta i predmeta za ritualne i duhovne potrebe pa do običaja pokapanja mrtvih, a sve s naglaskom na nalaze i nalazišta s prostora Istre. U skladu s time, nešto su opširnije predstavljena razdoblja koja su u Istri bolje istražena i više zastupljena. Kroz smjene razdoblja objašnjavaju se nove tehnologije i tehnike, novi materijali, običaji, znanja i kontakti s drugim područjima te društveni i duhovni sustavi prastanovnika Istre, da bi na koncu cijela ta priča o napredovanju ljudske vrste bila zaokružena u „Zaključku“.

Završnu cjelinu čine „Katalog predmeta“ (71-131), u kojem je posebno, također trojezično i slikovno, opisano i prikazano svih 57 originalnih eksponata, kao i manji „Izbor predmeta koji su prikazani kroz replike“ (133-138). Na samom je kraju čitatelj upoznat s „Literaturom“ (139-140) korištenom za izradu kataloga.

Sastavni dio Kataloga čini i straničnik s prikazom lente vremena na kojoj su označena prapovijesna razdoblja.

Gordan Grzunov

Crkva i zvono Svetog Tome u Puli / La chiesa e la campana di San Tommaso a Pola / The Bell and Church of St Thomas in Pula, katalog izložbe / catalogo della mostra / exhibition catalogue, autori izložbe i tekstova / ideazione e progettazione della mostra e testi / exhibition and text authors Željko Ujčić, Tatjana Bradara, Monografije i katalogi 31, Pula: Arheološki muzej Istre, 2018., 217 str.

U travnju je 2017. konačno pronađeno zagubljeno zvono svetog Tome apostola – patricijima, građanima, stanovnicima i strancima koji su stoljećima živjeli u gradu Puli svakodnevno čujan simbol i njihova patrona i njihove komunalne zajednice. Štoviše, ne samo čujan nego i od 18. stoljeća vidljiv simbol jer je zvono crkve sv. Tome instalirano tada na pročelju komunalne palače u novoizgrađenu zvonaru. Bilo je dakle u očistu svakog prolaznika

Forumom, trgom na kojem je i danas ta palača. Prema tom su se zvonu koji je zvonio ure, ili pozivao ljude na okup, žitelji Pule dnevice ravnali i u obiteljskom i u poslovnom životu. No, 1908. je zvonara palače uklonjena, a zvono sv. Tome je nakon gotovo pola milenija prestalo odzvanjati pulskim nebom i ulicama. Smješteno je u Muzej grada Pule (*Museo Civico della Città di Pola*), potom preseljeno (najkasnije 1930.) u novu zgradu Kraljevskoga muzeja Istre (*Regio Museo dell'Istria*), a nakon Drugoga svjetskog rata mu se izgubio svaki zemni i pisani trag. O tom zvonu, odnosno o crkvi, palači i muzeju kojima je stoljećima pripadalo te o njegovu „nestanku i pronalasku“ riječ je u knjizi Željka Ujčića i Tatjane Bradara.

Premda je u podnaslovu nazvana katalogom izložbe, ova je monografija s pozicija strukâ arheologije, povijesti, povijesti umjetnost i povijesti glazbe u svakom pogledu znanstvena. Recenzirali su ju međunarodno priznati i ugledni znanstvenici (dr. sc. Marialuisa Bottazzi i dr. sc. Ivan Matejčić), pisana je trima jezicima (hrvatskim, talijanskim i engleskim), opremljena je slikovnim materijalom (grafikama, crtežima, reprodukcijama, fotografijama i sl.) raznih domaćih i stranih znanstvenih i kulturnih ustanova te su na kraju u monografiji pruženi i popisi takva gradiva, (ne)objavljenih izvora i literature. Željko Ujčić i Tatjana Bradara nisu međutim samo autorima, već su i urednicima monografije u kojoj su i tekstovi dvojice drugih autora.

Prvi je od te dvojice autora Darko Komšo, ravnatelj Arheološkoga muzeja Istre. Njegov „Predgovor / Prefazione / Foreword“ (9-10) čitatelju pruža osnovne informacije o povijesnom putovanju zvona sv. Tome, njegovu nastanku, vijeku trajanja u crkvi sv. Tome, palači i muzejima, njegovu nestanku uoči Drugoga svjetskog rata i pronalasku u proljeće 2017. prilikom radova na dogradnji i temeljitoj adaptacije zgrade Arheološkoga muzeja. Na kraju je upozorio kako zvono čeka „završno putovanje, na njegovu konačnu destinaciju, na počasno mjesto u okviru novog stalnog postava Arheološkog muzeja Istre, u novoobnovljenoj zgradi muzeja, gdje će ono ponosno nastaviti prenositi priču o Puli i njezinim stanovnicima“.

Tekst je drugoga autora – skladatelja, dirigenta i glazbenoga pedagoga – Branka Okmace, u monografiji smješten na kraj tekstualnih priloga. Riječ je o notnom zapisu i objašnjenju skladbe „Priča o zvonu / Il racconto della campana / The Story of the Bell“ (205-207), koju je autor posvetio zvonu „koje će, iako ne svojom zvonjavom u okviru neke crkve već kao muzejska građa, biti vrijednim svjedočanstvom jednog vremena“.

Korpus monografije čine zapravo dva velika poglavlja navedenih autorâ i urednikâ; prvo, „Crkva svetog Tome u Puli / La chiesa di San Tommaso a Pola / The Church of St Thomas in Pula“ (13-135) Željka Ujčića, i drugo, „Zvono crkve svetog Tome u Puli / La campana della chiesa di San Tommaso a Pola / Bell belonging to the Church of St Thomas in Pula“ (139-203) Tatjane Bradara. Oba su poglavlja, pak, podijeljena u niz pomno osmišljenih i sustavnih potpoglavlja opremljenih slikovnim materijalom koji je mahom bio korišten i prilikom postava izložbe. Svako potpoglavlje Željka Ujčića započinje detaljem s ranokršćanskoga zlatnog relikvijara pronađenog 1860. u oltarnom grobu crkve sv. Tome, a potpoglavlja Tatjane Bradara detaljem sa zvona sv. Tome, što simbolički i grafički podsjeća čitatelje na tematske okvire kojih se autori drže u svojim priložima.

„Uvod / Introduzione / Introduction“ (15-19) je prvo potpoglavlje u kojem Željko Ujčić pruža prvu informaciju o postojanju crkve sv. Tome. Bila je dvoranskom crkvom paralelno smještenom uza trobrodnu katedralu Uznesenja Blažene Djevice Marije. Ostaci joj se temelja još uvijek najvećim dijelom nalaze pod parkom sa spomen-obilježjem stradalnika Vargarole u Kandlerovoj ulici. Konstatiravši da je štovanje sv. Tome kao zaštitnika Pule jedno od „najznačajnijih duhovnih vrijednosti, tradicije i povijesti grada što izvire još iz ranokršćanskog doba“, autor je u potpoglavlju „Sveti Toma apostol / San Tommaso apostolo / St Thomas the Apostle“ (21-25) opisao njegov život držeći se izvornih vijesti Svetoga pisma, ali i hagiografskih (polu)legendarnih izvješća o njemu te njemu u čast propisanih svetkovina kalendarima Katoličke crkve.

U sljedećem je potpoglavlju, „Ranokršćanski episkopalni kompleks u Puli / Il complesso episcopale paleocristiano di Pola / The Early Christian Episcopal Complex in Pula“ (27-35), Ujčić pružio iscrpno objašnjenje nastanka biskupijskoga kompleksa (dvoranska crkva sv. Tome, trobrodna bazilika posvećena Djevici, krstionica križnoga tlocrta zapadno od njih) koji je dovršen do pretkraj 5. stoljeća. Takve su dvojne crkve s krstionicom bile, upozorava autor, odlikom ranih biskupijskih sjedišta i u drugim kršćanskim centrima poput Akvileje, Poreča i Salone na istočnojadranskoj obali. No, za razliku od tih sjedišta, u Puli je moć apostola bila tolika „da su imena prvih mučenika Pule s vremenom zaboravljena, a sveti Toma je postao zaštitnik biskupije i grada“. Tekst prate tlorisni prikaz nastanka kompleksa i četiri

fotografije arheoloških iskapanja temelja zapadnoga kuta pročelja crkve sv. Tome obavljenih 2018. godine.

U potpoglavlju „Preuređenje dvoranske crkve / Ristrutturazione della chiesa ad aula unica / Renovation of the Hall Church“ (37-45) pojašnjeno je vrijeme dograđivanja prvobitne dvoranske crkve sa začelne strane, koje se dogodilo krajem 4. i početkom 5. stoljeća. Tada je izgrađen apsidalni dio crkve s prezbiterijem i dodatnim prostorijama, a tijekom arheoloških iskapanja u vrijeme Drugoga svjetskog rata u apsidalnom su prostoru pronađeni i ostaci ranokršćanskoga višebojnog mozaika.

Tako je nastala „Reprezentativna crkva svetog Tome – *apostoleion* / San Tommaso, una chiesa rappresentativa – *apostoleion* / A Representative Church dedicated to St Thomas – *apostoleion*“ (47-51), u kojoj je vrlo brzo postavljen oltarni grob s relikvijama sv. Hermagore (zaštitnika Akvilejske crkve kojoj je Pulska biskupija pripadala) i tek potom relikvije sv. Tome. U prvoj je polovici 5. st. postala dakle svojevrsnom crkvom apostola (*apostoleion*) i bila je glavnom/reprezentativnom crkvom grada i biskupije do izgradnje bazilike posvećene B. D. Mariji.

Unatoč rapidnom propadanju tijekom ranoga novog vijeka, odnošenju građevnoga materijala i opreme interijera crkve te njezinim skromnim preživjelim ostacima koji su još 1812. bili vidljivi, pronađeni su prilikom građevinskih radova 1860. u oltarnom grobu „Ranokršćanski relikvijari iz crkve svetog Tome / I reliquiari paleocristiani della chiesa di San Tommaso / Early Christian Reliquaries from the Church of St Thomas“ (53-71). Riječ je o većem broju relikvijara dospjelih u privatne ruke, tako da su tek 1888. srebrni i zlatni relikvijar predani nadležnim austrijskim tijelima koja su ih pohranila u Muzej povijesti umjetnosti u Beču (*Kunsthistorisches Museum Wien*). Tim je dvama relikvijarima Željko Ujčić posvetio posebnu pozornost. U najopsežnijem potpoglavlju donosi historijat nastanka relikvijara, pretpostavljene vremenske okvire dolaska i njihove pohrane u crkvu sv. Tome, potom njihovu ikonografsku simboliku i analizu te njihovu umjetničku vrijednost. Potpoglavlje je opremljeno izvanrednim slikovnim materijalima (crtežima, crno-bijelim i fotografijama u boji).

Sljedeći ostaci opreme crkve sv. Tome jesu mramorne ažurirane ploče (tranzene) koje su najvjerojatnije pripadale pluteju. Autor ih je opisao, objasnio i slikovnim priložima prezentirao u potpoglavlju „Ranokršćanska oltarna pregrada crkve svetog Tome / La recinzione presbiteriale paleocri-

stiana della chiesa di San Tommaso / The Early Christian Altar Rail in the Church of St Thomas“ (73-85). Ti perforirani mramorni pluteji predstavljaju primjer najluksuznije poznate nam crkvene opreme ranokršćanske umjetnosti u Istri, što svakako posredno upozorava stručnjake na hijerarhijsku važnost crkve sv. Tome tijekom prve polovice 5. st. u Istri.

Pored spomenutih relikvijara i ostataka mramornih perforiranih pluteja, iznimno vrijedno srednjovjekovno pokretno blago katoličke zajednice grada Pule predstavlja i „Misna knjiga katedrale i crkve svetog Tome / Il messale della cattedrale e della chiesa di San Tommaso / The Missal belonging to the Cathedral and Church of St Thomas“ (87-95). Taj je notirani glazbeni kodeks nepoznatim putovima i u nepoznato nam vrijeme dospio u knjižnicu šibenskoga Samostana franjevac konventualaca. Istaknuta dionica sekvencijara kodeksa naslovljena „In natali sancti Thomae apostoli – armonia concinnans“ je unikatna jer se takva ne nalazi ni u jednomu poznatom nam sekvencijaru drugih misnih knjiga, a sadržajno govori o životu sv. Tome i njegovu mučeništvu u Indiji. Vrijednost ove misne knjige je naglašena i s obzirom na njezinu provenijenciju – nastala je najvjerojatnije u skriptoriju benediktinskoga samostana Tegernsee u Bavarskoj u vrijeme (od o. 1050. do 1070.) kada su Istrom upravljali markgrofovi rodom iz ugledne njemačke aristokratske i dinastičke obitelji Weimar Orlamünde. Članovi su te obitelji kao zaštitnici (advokati) benediktinskoga samostana sv. Mihovila kraj Pule vjerojatno preko pulskih benediktinaca naručili taj kodeks u Bavarskoj te ga kao prigodan dar poklonili pulskom biskupu i crkvi sv. Tome.

Željko Ujčić potom u potpoglavlju „Sveti Toma i obnova pulske katedrale / San Tommaso e il restauro della cattedrale polese / St Thomas and Renovation of the Pula Cathedral“ (97-105) upozorava na teške trenutke (1242., 1332. – 1335. i 1379.) u povijesti grada, kada je dolazilo i do znatnih oštećenja na objektima biskupijskoga kompleksa. Stoga je arhitektonskim radovima obnavljana Marijina bazilika za biskupa Blaža da Molino (1410. – 1420.), koji su potrajali do 1469. godine. U tom je razdoblju, po svemu sudeći, crkva sv. Tome imala ulogu privremene stolnice, što je svakako pridonosilo očuvanju kulta sv. Tome kao zaštitnika grada.

No, krajem 16. st. trebao se dogoditi „Pokušaj obnove crkve svetog Tome / Il tentativo di restauro della chiesa di San Tommaso / The Attempt to Renew the Church of St Thomas“ (107-111) zbog dotrajalosti njezinih zidova, krovništa i ulaznih vrata. Sklopljen je 15. siječnja 1580. čak i ugo-

vor o obnovi pred papinskim vizitatorom, veronskim biskupom Agostinom Valierom, svjedocima i predstavnicima crkvene i svjetove vlasti Pule. Za obnovu je bio predviđen trošak od 220 dukata i vrlo kratak rok dovršetka radova (kraj svibnja). Željko Ujčić se na koncu rezignirano pita jesu li uopće „ugovorne obveze u potpunosti izvršene“, s obzirom na rok izvedbe i novac predviđen za obnovu.

Upravo je u vrijeme Valierove vizitacije bratovština kojoj je sjedište bilo u crkvi sv. Tome zatražila dopuštenje da se premjesti u obnovljenu katedralu. „Bratovština svetog Tome u Puli / La confraternita polese di San Tommaso / The Brotherhood of St Thomas in Pula“ (113-116) imala je naime u to vrijeme svoj oltar u crkvi sv. Tome, da bi već 1631. biskup Giulio Saraceno spomenuo da ta bratovština ima oltar u katedrali, što bi potvrdilo pretpostavku da crkva sv. Tome unatoč dobrim namjerama i ugovoru nije bila adekvatno obnovljena. Bratovština se tijekom čitava svojega postojanja brinula o hospiciju (bolesnicima) i ubožnici (siromasima) u Puli. Sa stagnacijom i potom naglim propadanjem grada, nestaju i prihodi bratovštine pa je u vrijeme Valierove vizitacije zgrada ubožnice bila u vrlo lošem stanju.

U kratku potpoglavlju autor je registrirao „Crkve svetog Tome u južnoj Istri / Le chiese della bassa Istria dedicate a San Tommaso / Churches dedicated to St Thomas in Southern Istria“ (119-122). Smještene su u blizini Rovinja, Vodnjana i Pule te predstavljaju srednjovjekovnu crkvenu baštinu bez temelja u ranokršćanskom ili kasnoantičkom sakralnom graditeljstvu.

Posljednje je potpoglavlje „Zaboravljena crkva svetog Tome / San Tommaso, una chiesa dimenticata / The Forgotten Church of St Thomas“ (125-135) zapravo autorov memento crkvi koja je 1657. opisana kao urušena, a 1792. je bila konačno i profanirana izgradnjom velike javne cisterne na njezinu mjestu. Crkva je nestala. Danas je kao spomen na nju, ali i kao podsjetnik na apostolskoga patrona Pule, ostao tek Trg svetoga Tome ispred katedrale.

Drugi dio monografije posvećen je zvonu i autorica Tatjana Bradaraga također započinje potpoglavljem „Uvod / Introduzione / Introduction“ (143-148). U njemu nam pruža osnovne informacije o vremenu pronalaska zvona (6. travnja 2017.), mjestu pronalaska (podrumska prostorija Arheološkoga muzeja, počevši od 20-ak cm pa dublje ispod hodne površine), vremenu njegova nastanka (1425.), imenu majstora koji ga je izlio (Salvator) te o

postojanju još dva zvona istoga majstora u Hrvatskoj (Baška na Krku i Slano kod Dubrovnika).

„O zvonima / *Sulle campane / The bells*“ (151-159) je potpoglavlje u kojem je autorica dala vrlo detaljan pregled razvoja i mjesta izrade zvona, potom povijesni pregled njihovih (pre)namjena za potrebe vjerskoga, ali i laičkoga života, te promjena njihova oblika, načina njihova postavljanja odnosno vješanja i načina zvonjenja. Tekst potpoglavlja prati vrlo zanimljiv slikovni materijal počevši od prvoga – crteža zvona s objašnjenjima i nazivima dijelova na sva tri jezika. Na isto tako instruktivan, ali i ilustrativan je način autorica objasnila i „Tehnologije izrade zvona / *Le tecniche di produzione / Bell Construction Technologies*“ (161-171) tijekom povijesti.

Zvono koje je pripadalo crkvi svetoga Tome u Puli izradio je 1425. „Magister Salvator / *Magister Salvator / Magister Salvator*“ (173-183) iz poznate mletačke zvonoljevačke obitelji Campanato. Ta je obitelj svoju radionicu imala u kontradi sv. Luke, sestijeru sv. Marka, dakle usred Venecije, i bila je djelatnom do 1620., kada su Campanati izumrli po muškoj liniji. Na zvonu je sačuvan i reljefni znak majstora, koji je garantirao kvalitetu, kao i natpis: *MCCCCXXV • SALVATOR • ME FECIT* (1425. Salvator me učinio). Tatjana Bradara je komparativnim pristupom analizirala zvona te obitelji koja se i danas nalaze u crkvi sv. Jeronima u Slanom, crkvi sv. Frane u Pagu, crkvi San Vitale u Veneciji, crkvi sv. Ivana Krstitelja u Baškoj te crkvi sv. Jelene u Veprincu.

U posljednjem je potpoglavlju „Zvono crkve svetog Tome u Puli / *La campana della chiesa di San Tommaso a Pola / Bell belonging to the Church of St Thomas in Pula*“ (185-203) autorica donijela sve relevantne, štoviše i vrlo detaljne, informacije o središnjoj temi monografije – zvonu crkve sv. Tome u Puli. Riječ je o 101 cm visokom s promjerom otvora od 76 cm i 360,6 kg teškom zvonu. Zvono ima ne samo spomenuti natpis nego i reljefni prikaz majstorskoga znaka iznad dijela natpisa *ME FECIT* te u središnjem polju reljefni prikaz apostola Tome visine 46 cm s natpisom. S desne strane svečeve glave započinje natpis *S • TO* i završava s lijeve strane glave *MAS* pa se natpis čita kao *SANCTUS TOMAS* (sveti Toma). Potpoglavlje je, osim prekrasnim slikovnim materijalom, na kraju opremljeno i „Certifikatom – Analizom tonova zvona“ (203) zahvaljujući tonskom snimanju koje su proveli Josip Bosilj i Petar Štefan te zahvaljujući analizama koje su odradili Ivan Bosilj i Peter Grassmayr.

Na kraju su monografije uz „Popis fotografija s muzejskom građom / Elenco delle fotografie raffiguranti materiale museale / List of Photographs depicting Museum Materials“ (209-211) i popisi naslova „Osnovni izvori i literatura / Principali fonti e bibliografia consultate / Obligatory Sources and Literature“ (213-216) te zahvale autora monografije recenzentima, kolegama i vanjskim suradnicima na pomoći (217). Sponzori su, odnosno financijski podupiratelji rada na izdanju monografije, Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Elektro Bosilj i Medea Vinarija.

Likovna je opremljenost monografije na vrhunskoj razini zahvaljujući suradnji autora / urednika s nizom vrsnih fotografa i crtača, ali i s ustanovama koje su ustupile svoje gradivo, poput Odsjeka za prostorno planiranje i graditeljsko nasljeđe Grada Pule, Znanstvene knjižnice Zadar, Konzervatorskoga odjela u Rijeci, Biblioteke samostana sv. Frane u Šibeniku, Državnoga arhiva u Splitu, Bibliothèque de l'Institut national d'histoire de l'art Paris, Kunsthistorisches Museum Wien – Museumsverband i Fondo Forlati Ferdinando e Bruna pri FAST-u – Foto Archivio Storico Trevigiano della Provincia di Treviso. Monografija je otisnuta u 1000 primjeraka i vjerujemo da je dospjela do sviju prestižnijih knjižnica svijeta šireći tako vijest o pronalasku nestala zvona zaštitnika grada Pule, sv. Tome apostola...

Ivan Jurković

Boks u Puli / La boxe a Pola, autorice kataloga / autrici del catalogo Katarina Pcedić, Lana Skuljan Bilić, Pula – Pola: Povijesni i pomorski muzej Istre – Museo storico e navale dell'Istria, 2018., 328 str.

Izložba *Boks u Puli* nastala je 2018. iz želje da se istakne vrijednost i nasljeđe amaterske boksačke tradicije u Puli. Cilj izložbe i kataloga bio je izraditi temeljit povijesni pregled jednoga od najtrofejnijih sportova u Puli. Pisan dvojezično, na hrvatskome i talijanskome jeziku, katalog ima devet sadržajnih cjelina koje kronološki prate razvoj boksačke kulture u Puli.

U „Predgovoru“ (14-15) ravnatelja Muzeja Gracijana Kešca naglašeno je kako su društvena uloga i značaj sporta, sportaša i sportskih radnika rijetko u fokusu muzejske struke te je pulska boksačka povijest rekonstruirana upravo zato da bi se jedna velika pulska sportska tema predstavila